

Stefan Zawierucha

Urząd Gminy Marciszów

O NIEKTÓRYCH ASPEKTACH URBANIZACJI TERENÓW WIEJSKICH I PRZEMIANACH ICH FUNKCJI

Postępujący proces urbanizacji terenów wiejskich prowadzi do dynamicznych przemian w strukturze funkcjonalnej. Jest to proces wielowymiarowy i omawiać go należy z różnych perspektyw. Już sam proces „urbanizacja” należy do trudnych do zdefiniowania aczkolwiek pojawia się na gruncie wielu nauk. Na ogół urbanizacja traktowana jest jako „dziejowy proces koncentracji ludności w miastach, każda z nich jednak ujmuje ten proces w odmiennym aspekcie” [Brol 2001, s. 9]. Nie jest to do końca trafne definiowanie omawianego pojęcia, gdyż uwypukla ono aspekt demograficzny procesu. Co więcej, w krajach wysoko rozwiniętych zaobserwowano wyraźne zahamowanie urbanizacji mierzonej odsetkiem ludności miejskiej, co jednak nie może stanowić podstawy do twierdzenia o zahamowaniu procesów urbanizacyjnych w tych krajach. W związku z tym obecnie mamy do czynienia z nowymi jakościami urbanizacji, do których należą [Brol 2001, s. 12-14]:

- zróżnicowanie kierunków migracji – nie tylko z terenów mniej do bardziej zurbanizowanych, ale też odwrotnie;
- wzrost udziału zatrudnionych w usługach nie tylko w aglomeracjach, ale także na terenach wiejskich, na których ponadto nastąpiło wyraźne zróżnicowanie się rynku pracy;
- kształtowanie się nowych struktur osiedleńczych przybierających formę stref podmiejskich, konurbacji, obszarów metropolitarnych wchłaniających mniejsze miasta i wsie;
- powstawanie lokalnych zespołów osadniczych, takich jak osiedla wiejskie i małe miasta funkcjonalnie zintegrowane w zespoły osadnicze; jest to związane

z szeroko pojętym postępem technologicznym, w tym także specjalizacją rolnictwa i profesjonalizacją zawodu rolnika.

Analiza literatury przedmiotu dowodzi, że procesy urbanizacyjne zachodzące w środowisku wiejskim powodują zaawansowane przeobrażenia w typach funkcjonalnych osiedli wiejskich oraz w strukturze morfologicznej wsi. Większość wsi w gminach przestała być typowymi miejscowościami rolniczymi. Nie cechuje ich już równorzędne występowanie funkcji mieszkaniowej i funkcji miejsca pracy. Wsie gminne coraz bardziej stają się osiedlami wielofunkcyjnymi o zróżnicowanej strukturze funkcjonalnej, gdzie obok rolnictwa występują funkcje przemysłowe, usługowe czy mieszkaniowe, lub też stają się osiedlami nierolniczymi o dominacji funkcji nierolniczych i zaniku funkcji rolniczych. Ponadto rozwój technologiczny powoduje, że w rolnictwie potrzebna jest relatywnie mniejsza liczba rąk do pracy, aby wytworzyć taką samą masę towarów, co w latach wcześniejszych. Co więcej, procesy te pogłębiają się, aczkolwiek podejście do problemu nie jest nowe. Jeszcze w latach 70. analogiczne stanowisko reprezentował A. Ginsbert-Gebert, który wśród czynników urbanizacji wsi wymieniał – ogólnie ujmując – postęp technologiczny i cywilizacyjny. „Zmiany w strukturze agrarnej wsi oraz ogólny postęp w zakresie mechanizacji robót rolnych prowadzą do znacznego zmniejszenia ogólnego zatrudnienia w rolnictwie i wytworzenia tym samym sytuacji sprzyjającej migracji stałej, jak i wahadłowej ze wsi do miasta. Migracja ta wzmaga proces urbanizacji kraju. Ogólnie biorąc – proces industrializacji kraju wyprzedza proces jego urbanizacji” [Ginsbert-Gebert 1977, s. 54].

Proces urbanizacji wsi prowadzi do zacierania się różnic pomiędzy miastem a wsią [Maik 2000, s. 97]. W. Maik przemiany te rozpatruje w czterech płaszczyznach:

- 1) ekonomicznej;
- 2) demograficznej;
- 3) przestrzennej;
- 4) społecznej.

Urbanizacja wsi w płaszczyźnie ekonomicznej wynika z rozwoju nierolniczych działalności i odzwierciedla się we wzroście ludności nierolniczej na terenach wiejskich. Miernikiem tego procesu zatem są proporcje udziału ludności rolniczej do zajęć pozarolniczych. Czynnikiem ten, a także napływ ludności nierolniczej stanowią główne powody zmian pozostałych elementów: struktury demograficznej i społecznej oraz fizjonomii i układów przestrzennych wsi. Wraz z tymi zmianami przenoszony jest na wieś tzw. miejski styl życia, przez co zmianom ulega także krajobraz wiejski: poza typowo rolniczymi pojawiają się na wsi także typowo miejskie struktury przestrzenne.

W płaszczyźnie demograficznej ważnym czynnikiem z punktu widzenia rozwoju lokalnego jest zahamowanie procesów starzenia się ludności wiejskiej. Ponadto migracje do miast powstrzymywane są przez dopływ środków finansowych z pracy w sektorach pozarolniczych. Według Maika wzrost ludności pozarolniczej na

wsi uwarunkowany jest czynnikami wewnętrznymi, które powodują wzrost nierolniczych miejsc pracy w układach lokalnych. „Przyczyny zewnętrzne, ogólnie biorąc, wiążą się ze zjawiskiem nienadążania wzrostu ludności miast i miejskiego budownictwa mieszkaniowego w stosunku do rozwoju pozarolniczych działów gospodarki, szczególnie w fazie nasilonej industrializacji kraju lub regionu charakterystyczną cechą dla tej fazy rozwoju są masowe dojazdy ludności wiejskiej do pracy w mieście” [Maik 2000, s. 100]. Przyczyny wewnętrzne wiążą się z rozwojem nierolniczych działalności na terenach wiejskich, takich, jak: przemysł, usługi, turystyka i rekreacja. Narastanie tych zjawisk prowadzi do urbanizacji nie tylko miast, lecz także terenów wiejskich.

Poza dojazdami do pracy, które stanowią specyficzną formę urbanizacji (tzw. urbanizacji bez wychodźstwa) i które – zwłaszcza w minionych dekadach – były ważnym elementem zmian terenów wiejskich, do istotnych czynników urbanizacji wsi należy uprzemysłowienie obszarów wiejskich. Powoduje ono przemiany zarówno w strukturze zawodowej ludności, jak i funkcji osiedli wiejskich, przez co tereny wiejskie stają się miejscem lokalizacji różnorodnych rodzajów przemysłu. Szczególnie proces ten dotyczy przemysłu rolno-spożywczego i przetwórczego oraz przemysłu opartego na bazie surowców budowlanych. Lokalizacja zakładów przemysłowych na terenach gmin wiejskich powoduje odchodzenie miejscowej ludności od zajęć typowo rolniczych.

Kolejnym z czynników urbanizacji terenów wiejskich jest rozwój sektora usługowego. „Istotą lokalizacji tego rodzaju działalności jest koncentracja zakładów, placówek oraz instytucji usługowych w pewnych, centralnych pod względem funkcjonalnym, punktach przestrzeni geograficznej. Powstaje w ten sposób system hierarchiczny wiejskich ośrodków usługowych, od tak zwanych wsi podstawowych do wiejskich ośrodków gminnych” [Maik 2000]. Oczywiście jest, że lepiej rozwinięte są funkcje usługowe w tych osiedlach wiejskich, które w przeszłości miały prawa miejskie, zaś wiele z nich, pomimo degradacji statusu administracyjno-prawnego, zachowało pewne cechy miejskie, co uwidacznia się w układzie przestrzennym i fizjonomii miasta.

Podchodząc do problematyki od strony struktury funkcjonalnej, warto zwrócić uwagę na rozwój i miejsce funkcji turystycznej i rekreacyjnej, którą to coraz więcej gmin wiejskich stara się umieścić w swoich strategiach rozwoju. Turystyka i rekreacja są bowiem czynnikami, których znaczenie z czasem wzrasta. Według E. Dziegieć przemiany determinowane ruchem turystycznym przebiegają w trzech płaszczyznach [Dziegieć 1995, s. 11]:

- 1) ekonomicznej;
- 2) przestrzenno-fizjonomicznej;
- 3) demograficzno-zawodowej.

Płaszczyzna ekonomiczna procesów turystycznej urbanizacji wsi polega głównie na przepływie środków finansowych z miast na wieś przez zakupy działek budowlanych, budowę ośrodków wypoczynkowych, domów letniskowych, hoteli i

pensjonatów, wynajem nieruchomości, a także zakupy w lokalnych punktach handlowych i usługowych.

Przemiany na płaszczyźnie przestrzenno-fizjonomicznej przejawiają się w tworzeniu nowych form użytkowania terenów wiejskich, powstawaniu nowego budownictwa, zwłaszcza takiego, które pełni użytkowe funkcje dla ruchu turystycznego, rozbudowie przestrzennej wsi, jak również w powstawaniu lub rozwoju infrastruktury społecznej i technicznej takiej, jak: wodociągi, kanalizacja, nowe drogi i mosty itp. Ponadto – w przypadku turystyki uzdrowiskowej – wskazać można na powstawanie (w węższym zakresie) lub modernizację i rozwój (w szerszym zakresie) całych kompleksów uzdrowiskowych i sanatoryjnych.

Przemiany na płaszczyźnie społeczno-zawodowej dotyczą zwłaszcza ruchów ludności spowodowanych rozwojem funkcji turystyczno-rekreacyjnych. Poza sezonowymi migracjami następuje też stałe zaludnianie przestrzeni wiejskich oraz zahamowanie procesów starzenia się ludności wiejskiej. Zjawiska te potęgują zmiany w strukturze zawodowej.

Wraz z rozwojem nierolniczych funkcji na obszarach wiejskich, co nosi znamiona procesu trwałego i nieodwracalnego, następuje zacieranie się podziału osadnictwa na przeciwstawne pod względem funkcjonalnym kategorie jednostek osadniczych: miasto–skupisko ludności i działalności nierolniczej i wieś–osiedle o funkcjach rolniczych. Jeśli przyjmiemy taki podział za biegunowo przeciwstawny, to okaże się, że między tymi biegunami wykształciło się wiele typów osiedli przejściowych różniących się występowaniem i nasileniem cech uznawanych za typowo miejskie i typowo wiejskie [Maik 2000, s. 102].

Jak podkreśla W. Maik, proces przemian strukturalnych obszarów wiejskich ma zwykle charakter ewolucyjny, a zmiany te mogą podążać w dwóch kierunkach [Maik 2000]:

- rozwoju wielofunkcyjnego i zaniku dotychczasowych funkcji rolniczych;
- rozwoju jednofunkcyjnego, czyli specjalizacji w zakresie jednej funkcji dominującej.

Wśród osiedli wiejskich cytowany autor wyróżnia trzy typy, które ukształtowały się w wyniku ich ewolucji:

1. Wieś rolnicza – cechująca się tradycyjnie dominacją cech rolniczych. Wieś rolnicza rozumiana jest tu – za Maikiem – jako zespół gospodarstw rolniczych, jednolity pod względem funkcjonalnym. Podstawą egzystencji ludności jest tu rolnictwo, które może być prowadzone w różnych typach gospodarstw: indywidualnych – drobnotowarowych, specjalistycznych i wieloprzestrzennych. Zarówno charakter struktury agrarnej, jak i kierunek specjalizacji determinuje formy osadnictwa rolniczego: morfologię siedliska, typ zabudowy i stopień rozwoju funkcji nierolniczych takich, jak podstawowe usługi dla rolnictwa i ludności rolniczej. Razem z modernizacją rolnictwa rozwój tego typu osiedli zmierza w kierunku specjalizacji i intensyfikacji produkcji.

2. Wieś wielofunkcyjna – o zróżnicowanej strukturze funkcjonalnej. Obok rolnictwa występują tu także funkcje przemysłowe, usługowe lub(i) mieszkaniowe.

3. Osiedle nierolnicze – o wyraźnej dominacji funkcji nierolniczych.

4. Zarówno wieś wielofunkcyjną, jak i osiedle nierolnicze zalicza W. Maik do osiedli przejściowych, które różnią się stopniem dominacji funkcji pozarolniczych. W odróżnieniu od osiedla nierolniczego wieś wielofunkcyjna cechuje się współwystępowaniem funkcji rolniczych i pozarolniczych. Funkcjonowanie działalności nierolniczej nadaje im inny charakter odróżniający je od „zwykłych” wsi rolniczych. W rezultacie długotrwałych procesów ewolucyjnych w osiedlach tych wykształcić się mogą odrębne strefy zróżnicowane pod względem morfologiczno-funkcjonalnym: rolnicze, przemysłowe, mieszkaniowe, usługowe. Charakter tego typu osiedli zależy od rodzaju i nasilenia funkcji nierolniczych, a także od poziomu rozwoju gospodarczego w skali lokalnej, regionalnej, ponadregionalnej itd. [Maik 2000].

Poszczególne typy uznaje W. Maik za kolejne etapy przekształceń funkcjonalnych osiedla wiejskiego, tworząc charakterystyczną drogę ewolucji w myśl schematu:

wieś rolnicza → wieś wielofunkcyjna → osiedle nierolnicze.

W *Organizacji przestrzennej wsi w Polsce* J. Tkocz wyróżnił pięć podstawowych typów osiedli wielofunkcyjnych [Tkocz 1998]:

1) wsie usługowe, skupiające poza rolnictwem także usługi dla rolnictwa i ludności rolniczej;

2) wsie rekreacyjne, pełniące funkcje związane z turystyką, sportem i rekreacją, a także ochroną zdrowia;

3) wsie satelitarne, związane z funkcjami mieszkaniowymi ludności nierolniczej dojeżdżającej do pracy;

4) wsie uprzemysłowione, z lokalizacją zakładów przemysłowych;

5) miasteczka rolnicze jako forma przejściowa między miastem a wsią.

Na podstawie analizy literatury przedmiotu stwierdzić można, że na obszarach wiejskich zachodzi zarówno zmiana struktury funkcjonalnej, jak też zmiany w obrębie poszczególnych funkcji. Według H. Powęskiej wewnętrzne przeobrażenia odnotować należy w szczególności w obrębie funkcji rolniczej, w ramach której powstały co najmniej trzy różne typy rolnictwa: rolnictwo tradycyjne, rolnictwo industrialne oraz rolnictwo ekologiczne. Zróżnicowaniu ulegają także funkcje usługowe, co związane jest z wchodzeniem na wieś nowych gałęzi usług [Powęska]. Powęska wskazuje też na coraz silniejsze wzajemne powiązania między funkcjami, dzięki czemu w środowisku lokalnym tworzą się relacje, które pozwalają traktować badane obszary w sposób systemowy. Funkcje społeczne i przyrodnicze, podobnie jak ekonomiczne, organizują miejsca pracy, przez co mają swój wymiar ekonomiczny. Natomiast funkcje ekonomiczne mają istotny wymiar społeczny i przyrodniczy, gdyż są przyczyną zmian zarówno w relacjach pomiędzy ludźmi, jak i w przyrodzie. Cytowana autorka podkreśla, że z punktu widzenia kreacji funkcji ekonomicznych na współczesnej wsi niezbędne jest zachowanie potencjału środowiskowego, włączając w to środowisko zarówno naturalne, jak i społeczne. Wobec tego funkcje wsi rozpatruje Powęska w trzech wymiarach:

ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym, podając przy tym pozytywne i negatywne przykłady oddziaływania ich na środowisko wiejskie (tab. 1).

Tabela 1. Dominujące funkcje w środowisku wiejskim

Funkcja	Wymiar ekonomiczny		Wymiar społeczny		Wymiar przyrodniczy	
	przykłady oddziaływania na środowisko wiejskie					
	pozytywne	negatywne	pozytywne	negatywne	pozytywne	negatywne
Rolnictwo industrialne	wysokie dochody, miejsca pracy, wysoka wydajność pracy		urbanizacja wsi	zanik tradycyjnych wartości wiejskich i więzi społecznych	konieczność przestrzegania proekologicznych norm prawnych	wzmożona antropopresja
Rolnictwo ekologiczne	miejsca pracy, samozaopatrzenie	niska produktywność	zachowanie tradycyjnego krajobrazu społecznego		krajobraz harmonijny, produkcja zdrowej żywności	
Rolnictwo tradycyjne	miejsca pracy	ukryte bezrobocie, niska produktywność	kultywowanie tradycyjnego sposobu życia		krajobraz harmonijny	nieprzestrzeganie norm prawa dotyczących środowiska
Leśna	dotatkowe miejsca pracy	ograniczona dostępność		występowanie barier przestrzennych	poprawa jakości środowiska	
Ekologiczna		przestrzenne ograniczenie rozwoju działalności firm	kształtowanie się zachowań proekologicznych		poprawa jakości środowiska życia człowieka	
Usługowa	miejsca pracy		urbanizacja wsi, poprawa warunków życia			
Turystyczna	miejsca pracy		urbanizacja wsi, poprawa warunków życia	przejmowanie negatywnych wzorców zachowań	wzrost znaczenia ekologii w życiu wspólnoty	wzmożona antropopresja
Sypialniana	rozwój sfery usług, dodatkowe miejsca pracy		urbanizacja wsi, przejmowanie nowych wzorców zachowań	wzrost dysproporcji społecznych, przejmowanie negatywnych wzorców zachowań	kształtowanie się zachowań proekologicznych	wzmożona antropopresja, dewastacja terenów zielonych
Komunikacyjna	poprawa dostępności, dodatkowe miejsca pracy		wzrost mobilności mieszkańców			wzmożona antropopresja
Przemysłowa	miejsca pracy		urbanizacja wsi, poprawa warunków życia			wzmożona antropopresja

Źródło: [Powęska].

Powęska dodaje, że na tradycyjnie dotąd traktowanych obszarach związanych z rolnictwem obserwuje się wkraczanie innych typów działalności społeczno-

-gospodarczych i odchodzenie od rolnictwa jako dominującej funkcji terenów wiejskich. Jest to proces wielopłaszczyznowy i wieloetapowy, w których za czynniki sprawcze uznać należy różnice w procesie produkcji charakterystycznej dla działów miejskich i wiejskich na różnych poziomach rozwoju gospodarczego, zmiany czynników lokalizacji działalności gospodarczej, zmiany relacji między miastem i wsią będące efektem rozwoju infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej oraz zmieniające się w czasie relacje między miejscem zamieszkania ludności a miejscem pracy tejże ludności [Powęska, s. 6]. Za początek procesu różnicowania się funkcji obszarów wiejskich i miejskich przyjmuje Powęska taką fazę rozwoju gospodarczego, w której obserwuje się występowanie wyraźnie odrębnych od siebie funkcji wiejskich – rolniczej i leśnej oraz miejskich – pozarolniczych, tj.: administracyjnych, obronnych, handlowych, przemysłowych i innych, podczas gdy w mieście obserwuje się koncentrację ludności i pozarolniczych działalności.

Zmienność funkcji obszarów wiejskich jest procesem przebiegającym wieloetapowo. Efektem ostatecznym jest urbanizacja wsi i optymalne wykorzystanie czynników lokalizacji dla poszczególnych funkcji. Wcześniej jednak po znacznej intensyfikacji działalności rolniczej nastawionej na zbyt na rynku miejskim wykształcają się na terenach dotychczas typowo rolniczych nowe funkcje w strefie, którą można traktować jako podmiejską. Dzięki niej właśnie następuje dalsze różnicowanie się funkcji obszarów wiejskich połączone ze wzrostem produkcji oraz większą mobilnością ludności. Powoduje to rozszerzenie zasięgu oddziaływania miasta.

Dodać należy, iż mające swoje różnorodne przyczyny przenoszenie wielu działalności gospodarczych z miast na tereny podmiejskie i wiejskie przyczynia się do dalszej intensyfikacji przemian w strukturze funkcjonalnej terenów wiejskich, co skutkuje ich relatywnie szybką urbanizacją. Przemiany technologiczne, które nie omijają samego rolnictwa potęgują ten proces, na który dodatkowo nakłada się rozwój funkcji sypialnej oraz wspomnianych wcześniej funkcji turystyczno-rekreacyjnych. Powstaje wówczas nowa jakość społeczno-gospodarczo-przestrzenna, która z całą pewnością utraciła już tradycyjnie pojmowane cechy obszarów wiejskich.

Literatura

- Brol R., *Ekonomika i zarządzanie miastem*, AE, Wrocław 2001.
- Dziegieć E., *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce*, „Turyzm” 1995 nr 5.
- Ginsbert-Gebert A., *Zarys polityki komunalnej*, SGPiS, Warszawa 1997.
- Maik W., *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi*, [w:] S. Liszewski, W. Maik, *Osadnictwo. Wielka Encyklopedia Geografii Świat*, t. XIX, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2000.
- Powęska H., *Zmienność i rozwój obszarów wiejskich*, [http://kpa.ims.ggw.waw.pl/files/oeconomia/4_\(1\)_2005/Poweska.pdf](http://kpa.ims.ggw.waw.pl/files/oeconomia/4_(1)_2005/Poweska.pdf).
- Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1998.

ON SOME ASPECTS OF RURAL AREAS URBANIZATION AND THEIR FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS

Summary

In the article the author included a description of the urbanization process of rural areas in the context of their functional structure's changes. This problem is not new, although essential. The process under discussion affects functional structure of rural areas in a very differentiated way. It stimulates both brand new functions' crystallization and it does good service to the transformation of hitherto existing, traditional functions of mentioned areas. In great part it leads to blurring of the criteria of rural and urban areas' differentiation. These changes seem to be indivertible.